

Mi legyen a katalógusokkal?

III.

A dokumentumleírás eddigi gyakorlatát leginkább a cirill betűs szövegek átírási szabályainak megváltozása fogja befolyásolni. Ez a változás egyaránt érinti a bibliográfiai leírást (ha cirill betűs dokumentumot írunk le) és a besorolási adatot is. De mielőtt ennek katalóguszerkesztési következményeiről szólnánk, tekintsük át a különféle átírási szabályokat és szabványokat.

A fonetikus és a betű szerinti átírás

A Nemzetközi Szabványügyi Szervezet ISO/DIS 9/2—1978 jelzésű dokumentuma — a szláv nyelvű cirill írás latin betűs átírásának nemzetközi szabálytervezete — célját, módszerét és tartalmának nagy részét illetően megegyezik azzal a javaslat-tal, amelyet kiváló szlavistánk, *Kniezsa István* E. Damianit követve még 1939-ben tett az akkori ISA Comitének. Kniezsa könyvecskéjét az Országos Széchényi Könyvtár adta ki, és alkalmazni is kezdte, így büszkén állapíthatjuk meg, hogy ez a munkája világszínvonalúnak bizonyult. Az a KGST átírási szabvány (MSZ KGST 1362—78), amely 1982. január 1-ével válik kötelezővé a KGST-országok tudományos és műszaki információcseréjében, az ISO-dokumentum felhasználásával készült.

Miért volt célszerű hazánkban a jelenleg használt kétféle átírási szabályzat után egy harmadik mellett letenni a voksot? Kniezsa könyvecskéjében olyan érveket sorakoztat föl javaslatát mellett, amelyek megállják helyüket ma is, amikor az új szabvány ésszerűségét kell bizonyítanunk. Alapelve az, hogy egy cirill betűnek csak egy latin betű feleljen meg. Ellenkező esetben ugyanis gyakran lehetetlenné válnék, hogy a latin betűsre átírt szöveget (nevet) egyértelműen visszaírhassuk cirill betűsre — márpedig ez a kölcsönös és egyértelmű megfelelés igen fontos az azonosítás szempontjából.

A felszabadulás után számunkra is hozzáférhetővé vált gazdag szovjet irodalom beillesztése latin nyelvű katalógusainkba óriási feladat volt, s minden bizonnyal nem a szlavisztikai, tehát nyelvészeti megfontolás, hanem a politika döntött úgy, hogy ezt a szigorú szabályzatot nem fogadja el, hanem az orosz szavak kiejtését igyekszik visszaadni. Ez a tömegtájékoztatóban, az információcserében kétségtelenül előnyös eljárás azonban a nemzetközi kapcsolatokban csak hátránnyal járt és jár ma is. Meglehet azonban, hogy 1945 után csak utánóztuk a világszerte elterjedt gyakorlatot: minden nyelv létrehozta a maga, lényegében fonetikus átírási rendszerét. Mi, magyarok, a felszabadulás előtt főleg a német gyakorlatot követtük, s emiatt írtuk Prokofjevet Prokofjefnek, Rahmaninovot (vagy Rahmanyinovot) Rachmaninoffnak. A gyakorlat egyébként igen változatos volt: Lobacsevszkijt például Lobacsevszkinnek, sőt, „magyarosítva” Lovacsevszkynek is írták. Külön érdekesség Gogol átírása. Régebben Gogolynak írtuk — ki tudja, talán aki először tette, még ki tudta ejteni az ly-t önálló, a j-től eltérő hangzóként. Ma Gogolt írunk egyik rendszerünk, Gogol'-t másik rendszerünk szerint; Jevtusenkót és Evtusenkót, Fagyejevet és Fadeeet. Az Akadémia helyesírási szabályzata a fonetikus írásmód híve, s ezt követte, sőt esetenként meg is előzte a könyvkiadói és az újságírói gyakorlat.

A könyvtári bibliográfiai számbavétel azonban csak kárát látta e gyakorlatnak. A fonetikus átírás alkalmazásához ugyanis ismerni kell az orosz nyelvet (elsősorban orosz nyelvű szövegek átírásával foglalkozunk, emiatt hozok orosz példákat), különösen akkor, ha a magyar könyveken már fonetikusan átírva találjuk az orosz szerzők nevét, amelyet vissza kell állítanunk az eredeti cirill betűs formára, s abból a könyvtári átírási szabvány szerint latin betűkre. Ez azonban nem mindig könnyű. Az akadémiai szabályzat például nem tesz különbséget az orosz *і* és az *и* között, mindkettőt *i*-nek írja át. Honnan tudja egy oroszul nem tudó könyvtáros, hogy például Koszigin nevét oroszul Косыгин-nek kell visszaírnia?

A könyvtári átírási szabályzat már sokkal egyszerűbb, mivel a kiejtéstől függetlenül rendeli a cirill ábécé betűihez a magyar ábécé kiejtés szerint hasonló vagy egyező betűt, tekintet nélkül az orosz ejtés (hangsúlyviszonyok) által követelt módosulásokra. Így az *o* mindig *o*, még akkor is, ha *a*-nak ejtik (Onegin és nem Anyegin!), *s* a *-ni*, *-te*, *-di* stb. szótagok mindig ilyenek, *s* nem *-nyi*, *-tye*, *-gyi* allakúak. Tény, hogy az így átírt orosz szöveg kevésbé lesz érthető oroszul, ha felolvassuk, mint az akadémiai szabály szerinti, de egyértelműen átírható és visszaírható a nyelvet nem tudók számára is. Helyesebben majdnem egyértelműen. A magyar ábécében ugyanis időnként két betű jelöl egy hangzót. Ha tehát egy oroszul nem tudó könyvtáros a *druzba* szót vissza akarja írni cirill betűre, nem tudja eldönteni, hogy a *zs-t* ж-nek, vagy *zsh*-nek írja át (ugyanígy a *cs-nél*, *sz-nél*, *scs-nél*). Damiani és Kniezsa a szlavisztikai gyakorlatra hivatkozva, a szerb—horvát nyelv helyesírására támaszkodva azt javasolja, hogy a latin ábécé betűit diakritikus jelekkel egészítsék ki, s egy cirill betűnek így feleltessenek meg egy (és csakis egy!) latin betűt. Az ekként összeállított táblázat nagyon hasonlít a horvát, a cseh és a szlovák ábécére, s jellemző rá a sok kis *v*-ékezet (az úgynevezett *hacsek* vagy *mekcsen*), a *c*, *s*, *ž* fölött. Ugyanez az alapelve az ISO/R 9—1968 jelű szabályzat szláv átírási rendszerének, amelyet 1978-ban átdolgoztak, de amelyet a mai napig sem fogadtak el. Kniezsa még megkövetelte a könyvtárosoktól, hogy meg tudják állapítani, milyen szláv nyelven íródott a szöveg, s ettől tette függővé, hogy egy-egy cirill betűt a kiejtésének megfelelően milyen latin betűvel irat át. Így például az *h*-t az oroszból *i*-vel, az ukránból *y*-mal iratta át, a *r*-t az oroszból *g*-vel, az ukránból *h*-val; a *ш*-t az oroszból *šč*-vel, a bolgárból *št*-vel stb. Így tehát engedményt tett a fonetikus átírásnak, és következetlen volt abban is, hogy egy cirill betű átírására csak egyetlen betű használható. Az ISO javaslatok ezt a következetlenséget nagyrészt kiküszöbölték. Igaz, hogy a szókép még jobban eltávolodott a kiejtéstől, de még mindig nem annyira, mint amikor a francia Chopin ír, és Sopent ejt, hogy az angol „szörnypéldákra” ne is hivatkozzam. (Hiába iratja ugyanis az akadémiai szabályzat velünk, hogy „Prokofjev”, ha az orosz megközelítőleg Prakóffjifnek ejti. Csajkovszkijt Csikóvszkinak stb.) Az új szabvány mindezen nehézségeket elkerüli, használatához a könyvtárosnak nem kell tudnia oroszul.

A könyvtáros nagy általános műveltségére, esetleg nagy nyelvtudására nem ítt van szükség, hanem a dokumentumleírásban (ha más szabályzat szerint átírt művet kell például egységesített besorolási adattal ellátnia) és a tájékoztatásban (ha például egy oroszul tudó olvasó Prakóffjifet keres). Nagyon dicséretes, ha ilyenkor a könyvtáros azonnal Prokofjevre gondol, és nem a PRA-nál, hanem a PRO-nál keresi a művet.

És itt érkezünk el a fő kérdéshez: mi legyen a katalógusokkal? Az új szabványok szerint készült cédulákból majd kezdetünk új katalógust, s lezárhatjuk a régit, vagy nem zárjuk le, hanem átalakítjuk az újnak megfelelően. Ezek célszerűségéről már esett szó, és még szólnunk is róla. Bármilyen szép lenne is, ha az újonnan kezdett katalógusba fokozatosan osztagunk be az új szabványok szerint átalakított régi anyagot, ez a gyakorlatban még hosszú ideig eltartana. Van azonban egy „minimális program”, amelyet a Szombathelyi Megyei Könyvtár máris alkalmaz (s az ötlet is tőlük származik): saját beszerzésüket az új szabványok szerint dolgozzák fel, a régi cédulákat pedig átfejelés nélkül osztják be az új helyre, s hogy felhívják a figyelmet a megváltozott névalakra (besorolási adatra!), osztólappal emelik ki. Így például az „Evtusenko” osztólapot követi minden Evtusenko-s és Jevtusenko-s cédula, a régi helyükön pedig utalót hagynak.

A katalógizálásban ez a kétféleség még sokáig fog kísérteni bennünket, mivel a kiadókra nem vonatkozik az új átírási szabvány.

Ha a másik megoldást, az „átfejelést” választjuk, könnyű dolgunk lesz, amennyiben eddig is feltüntettük a könyvtári átírás szerinti besorolási adatokat. Így ugyanis szinte hibátlanul át tudjuk írni az újnak megfelelően. Ha azonban katalógusunkban a fonetikus akadémiai szabályt alkalmaztuk, orosz tudásra lesz szükségünk az átfejeléshez, gyakran kell forgatnunk az orosz bibliográfiái kiadványokat, a nemzeti bibliográfiát vagy a *Nagy Szovjet Enciklopédiát*, s kézbe kell vennünk magát a művet is.

E gondolat kiegészítéseként szeretnék néhány szót szólni az idegen eredetű orosz személynevekről is. Előfordulhat ugyanis, hogy egy személy működése során több nevet használ. A világhírű zongoraművész, Szvjatoszlav Rihter nevét az utóbbi időben Richternek látjuk a plakátokon. Közismertté vált ugyanis, hogy a művész így írja nevét latin betűvel. Mi ilyenkor a teendő? Az MSZ 3440/2—79 jelű szabvány megadja a választ: azt a névformát kell egységesített névnek tekinteni, amelyen az illető működését kifejtette, illetve amelyen a nemzeti hovatartozásának megfelelő bibliográfiai gyakorlat számon tartja. Mivel az említett személy orosz, emiatt könyvtári nyilvántartásunk szempontjából (eltérően a művész reklámozása szempontjától!) a Rihter alak használandó, függetlenül attól, hogy ő a német alakot részesíti előnyben — egyébként teljesen érthetően.

Végezetül nem hallgathatom el, hogy a diakritikus jeleket használó szabályzatokkal és tervezetekkel jelenleg is versenyben áll a kettős betűt használó elgondolás. Ennek az az előnye, hogy a világon sokkal több diakritikus jel nélküli írószerkezet létezik, mint ahány ilyen jellel ellátott, beleértve a számítógépek termináljait is; betűkapcsolatot azonban bármelyik le tud írni. Ezért engedi meg a KGST-szabvány is, hogy az e rendszer szerinti táblázatát is használhassuk, elsősorban a gépi adatfeldolgozásban, vállalva a visszaírás bizonyos fokú kétértelműségét.

Várható egyébként, hogy az ISO átveszi a KGST-szabványt, s ezzel a szabvány túllép a szocialista országok közösségén. Az egységesítés követelménye mindinkább erősödik, jelenleg azonban senki sem kívánja e folyamatot türelmetlenkedéssel sürgetni. Az átírást az 1977-es IFLA—UNESCO konferencián egyenesen átmeneti megoldásnak minősítették, segédeszköznek — mindaddig, amíg a nemzetközi információ-cserében át nem térnek minden szöveg eredeti nyelvű és eredeti írásrendszerű (!) rögzítésére és továbbítására. Hogy ez mekkora számítástechnikai nehézségekkel jár, csak sejthető, s emiatt elsősorban politikai indítékúnak vélem ezt az álláspontot. Ki tudja ugyanis, hogy nem fog-e a diakritikus jel éppúgy lekopni a *ténylegesen működő* információs rendszerek gépeiről, mint ahogy lekopott minden latin ábécéről például a philadelphiai *Institute of Scientific Information* rendszerében, amelyet egyébként a Magyar Tudományos Akadémia is alkalmaz? A nem latin írásrendszerek, furcsaságuk ellenére is egy nép kultúrájának, történelmének, nemzeti függetlenségének, vallási, faji vagy politikai hovatartozásának éppoly (vagy még jelentősebb) jelképei, mint a nemzeti lobogó vagy a címer. Az egységesedés azonban érzéketlenül fog keresztültiporni rajtuk, mint ahogy eltiport már — minden emberi jog hangoztatása mellett — nyelveket és népeket is.

Varga Ildikó

Lapozgató

● A TÁRSADALMI SZEMLE, az MSZMP elméleti és politikai folyóirata áprilisi számának Művelődéspolitikai jegyzetek című rovatában közli Kamarás Istvánnak A minőség esélyei című írását, amelyben a szerző egyebek között ilyen összefüggésekre hívja fel a figyelmet: „0—0,9 négyzetméter könyvtári alapterület száz lakosra — 15,4 százalék könyvtárhasználó; 1,5—1,9 négyzetméter — 18,2 százalék; 3—3,9 négyzetméter — 19,2 százalék; 4 négyzetméter felett — 22,2 százalék. Ha tehát a meglévő keretek tágulnak, akkor — persze korántsem korlátlanul, de számottevően — nő a könyvtárhasználók száma is. Amíg azonban a népesség egyötödét magában foglaló Budapestre csak 5,4 százaléka jut a közművelődési könyvtári alapterületnek, 8,2 százaléka az állománynak, 11,2 százaléka a főfoglalkozású könyvtárosoknak, addig ne várjuk, hogy több jusson a fővárosra a könyvtárhasználók 10,3 százalékánál.”

● A HORIZONT című Veszprém megyei közművelődési tájékoztató idei első száma közli Horváthné Horváth Erzsébet írását a veszprémi Bem József Általános Iskolában 1974-től 1980-ig tartott könyvtári órák (220!) tapasztalatairól. A cikk olyan általános tanulságokkal is szolgál, amelyek miatt megérdemelne a nagyobb nyilvánosságot. — A folyóiratban olvasható az idei megyei közművelődési pályázat felhívása is: a négy fő tárgykörben, cím szerint meghirdetett rengeteg téma között öröndetesen sok könyvtárügyi tétel szerepel.